

Prof. dr Veselin Vukotic

TEORIJSKE OSNOVE CRNOGORSKE EKONOMSKE SKOLE

-decembarsko predavanje studentima svih generacija postdiplomskih
studija u okviru programa:

"21. vijek – Doček Novog Milenijuma"

Podgorica, decembar 1999. godine

I Osnovni teorijski trendovi u ekonomiji

"Ne pitajte se {to va{a zemlja mo`e da uradi za Vas. Pitajte se {to Vi mo`ete da uradite za svoju zemlju".

Na kraju ovog vijeka mo`emo da se zapitamo: koji su to trendovi u razvoju ekonomskih ideja bili dominantni i {to mo`emo o`ekivati po`etkom slijede}eg, 21. vijeka.

Ovo je, po mojem mi{ljenju, va`no pitanje, jer "teorija je najbolja praksa", odnosno, teorijske ideje u ekonomiji imaju mnogo ve}i uticaj na praksu nego {to to mislimo. I politi~ari, i menad`eri i poslovni ljudi pona{aju se shodno idejama nekog "davno umrlog ekonomiste" (Kejns, 1936). Zato, smatram va`nim da to shvati ova grupa ljudi - postdiplomska mre`a- grupa koja dominantno prakti~no {iri ideje ekonomije u praksi Crne Gore sada i u slijede}ih nekoliko decenija. Zato je va`no da razumijemo teorijske trendove i da se zapitamo: koje su to dominantne teorijske ideje u osnovi uspje{ne ekonomije u svijetu? Da li te trendove mo`emo razviti i u okviru crnogorske ekonomske {kole?

Sada kratko podsje}anje, uz napomenu da u ~itavom radu iznosim, direktno ili indirektno, svoje shvatanje ekonomije.

Tri najve}e politi~ke ideologije u pro{la dva vijeka koje su se provodile na Zapadu su: konzervatizam, liberalizam i socijalizam¹.

Konzervativno shvatanje u smisli ideologije naglasak stavlja na vlast i imovinu, zna~aju tradicije, bolje re}i, to je dominacija op{tih ciljeva nad

¹ Ideologija je skup predstava pojedinac o spoljenjem svijetu. Odnosno, ideologija je "svaka razlo`no povezana cjelina moralnih, ekonomskih, dru{tvenih i kulturnih ideja, koja je tijesno i prepoznatljivo integrisana u politiku i politi~ku mo}" (R. Hirbet, 1991). Odnosno, ideologija je osnovica mo}i usmjerena ka podsticanju pobjede ovakve cjeline ideja. Ideja uvijek ostaje `iva du`e vrijeme, ima svoje zastupnike i tuma~e.

individualnim². (Ovdje ne poistovje}ujem konzervatizam sa politikom konzervativnih partija u SAD i Evropi).

Liberalizam je, kako ga tuma~im, ideologija doba prosve}enosti i reformacije. Bazi~no postavljen kod Hobsa (moralnost, razum), danas je liberalizam dobio nove obrise i nove karakteristike: (1) to je individualisti~ka doktrina; (2) dijelom to je egalitarna doktrina jer ljudskim bi}ima priznaje osnovni moralni status; (3) univerzalan, jer afirmi{e moralno jedinstvo ljudske vrste; (4) doktrine koja polazi od mogu}nosti stalnog pobolj{anja ljudskog `ivota kroz kori{tenje ljudskog razuma.

Socijalizam je ideja jednakosti, ideja dominacije kolektiva nad pojedincem, ideja pravednog dru{tva. Odnosno, socijalizam je projektovano, konstruktivisti~ko dru{tvo: grupa na vrhu ima ulogu arhitekta, koji oblikuju i organizuju dru{tvo shodno njihovom razumu i viziji.

Naravno, uop{teno, konzervatizam se zasniva na snazi mo}i i vlasti; liberalizam u svojoj osnovi ima individuu i njene slobode - politi~ke i ekonomske; socijalizam - je jednakost i svjesni poredak. @elim da shvatite i to da u `ivotu ne postoji ~isti model; ne postoji: crno - bijelo. @ivot je mje{avina razli~itih pogleda i mo`emo re}i da u odre|enom vremenskom periodu postoji dominacija jedne ideologije, sa kojom koegzistiraju i ostale.

Doba tranzicije je povratilo zna~aj liberalizma, shva}enog kao ideologije individualizma, slobode i izra`enog zna~aja moralnosti. (L.V. Mises, 1996)³

Filozofija liberalizma, koju shvatam kao filozofiju slobode, je na~in razmi{ljanja koji sam na prakti~noj i teoretskoj platformi prihvatio u periodu od

² "Istina je, gospode, da je dr`avnik kreatura svog doba, dijete okolnosti kojima je okru`en, dijelo vremena u kojem `ivi. Dr`avnik je u su{tini prakti~an ~ovjek, a kad je pozvan da preuzme du`nost, on se ne}e mnogo lomiti oko onoga {to je moglo i {to nije moglo biti njegovo li~no mi{ljenje u ovom ili onom pitanju; on jedino treba da utvrdi ono {to je potrebno i korisno, kao i {to je najpogodniji na~in da se to sprovede" (Dizrasli, V.)

³ Termin "liberalism" poti~e od latinske rije~i "liber" {to zna~i slobodan ("free"), odnovo to je filozofija slobode.

najmanje dvije decenije. Iskustvo i teorijsko sazrijevanje me je uvijek podsticalo da na tom krivudavom putu, putu uspona i padova, shvatim da su individualna i njeno slobodno ispoljavanje najveći resurs političke demokratije i ekonomske efikasnosti, dviju dominantnih karakteristika civilizacije u kojoj živimo.

Ukazao bih kratko na trendove u liberalizmu i dao više njegove budućiosti. Pri tome, koristim evropsko shvatanje pojma liberalizam, nasuprot američkom shvatanju, po kojem je "liberal" suprotnost "konzervativcu", i naglasak stavlja na državu, a ne na tržište⁴.

Klasični liberalni mislioci su zastupali ideju individualne slobode kao podršku institucijama privatne svojine i slobodnog tržišta (John Stuart Mill, 1976). Sa druge strane, marksisti su smatrali da je privatna svojina kao takva, ograničenje slobode. Za razliku od nekih modernih liberala, koji su revidirali značaj svojinskih prava za individualnu slobodu; da slobodno tržište predstavlja jedini demokratski mehanizam koji usklađuje ekonomske aktivnosti u društvu. Zato i smatram da su tržišne slobode nerazdvojna komponenta sloboda ličnosti, odnosno, da su dio ljudskih prava i sloboda. Na primjer, konvertibilna valuta. To je za mene, prije svega, dio ukupnih prava i sloboda svakog pojedinca, pa tek znak državnosti! Bez konvertibilne valute nemamo slobodu da svoj rad razmjenjujemo sa radom drugih, ali ako se to i radi veoma je otežano i uz visoke transakcione troškove.

U cilju objašnjenja ovakvog stava navodim nekoliko teza, bez namjera da ih više obrazlažem u ovom radu. (Vidi: V. Vukotić 1993, 1994, 1996, 1997, 1998).

1. Teza klasičnih liberala shodno kojoj je nužno imati svoju sopstvenu imovinu i biti slobodan, odnosno svojina je osnov slobode. Imati svojinu znači raspolagati sopstvenim talentom,

⁴ Do ovakve podjele dolazi u 18 vijeku, shodno kojoj su oni koji su željeli da se tradicija slobode i individualnosti nazvani konzervativci ("zadržati staro"), a novi pravac koji je tržište više regulacije i državu nazvan je liberalizam, u smislu promjena dotadašnjeg stanja

sposobnostima, znanjem, kreacijom kao i sopstvenim radom. [to se de{ava ako ovaj uslov nije ispunjen? Kao {to navodi Grej, mi se kao ljudska bi}a pretvaramo u pokretnu imovinu i postajemo svojina nekog drugog (kao u institucijama ropstva) ili resurs zajednice (kao u socijalisti~kom dru{tvu). U slu~aju nemanja "li~nog vlasni{tva, ja nemam pravo kontrole nad svojim radom, nisam u stanju da djelujem kako bi postigao sopstvene ciljeve, ve} se povinujem ostvarenju ciljeva drugog. Bez imovinskih prava pojedinac te{ko mo`e da ostvari neke druge elemente slobode, kao {to su sloboda ugovaranja, sloboda kretanja, sloboda bavljenja nekom profesijom i sli~no. Ipak, svojina je neophodan, ali ne i dovoljan, uslov za ~itav korpus individualnih sloboda. Dejvid Hjum ka`e, imovinsko pravo svakog od nas ne mo`e se efektivno ostvariti ako ne postoje mogu}nosti koje pru`a sistem privatne svojine. To zna~i da sistem potpunog liberalnog vlasni{tva se mo`e odbraniti argumentima o potrebnim uslovima za efektivno sopstveno vlasni{tvo (sistem privatne svojine).

2. Privatna svojina je institucionalni instrument decentralizovanog na~ina odlu~ivanja. Svaki pojedinac raspola`e odre|enim kvantumom znanja, a znanje se ispoljava, prije svega, onda ako je interesno motivisano, u funkciji postizanja sopstvenih ciljeva i `elja, sopstvenih preferencija. Decentralizaciju odlu~ivanja do pojedinca, omogu}ava sistem liberalnog vlasni{tva, i omogu}ava pojedincu da se pona{a i aktivira prema svojim interesima uz maksimalnu upotrebu svog znanja. (L. Mizes, F. Hajek, 1997). Decentralizacija aktivira takozvano prakti~no znanje (John Grej, 1984). Pod prakti~nim znanjem Hajek podrazumijeva sposobnost ~ovjeka da rje{ava problem (F. Hajek, 1944). To je znanje koje je oli~eno u navikama, stavovima, vje{tinama i tradiciji svakog od nas. To je znanje kojim raspola`emo prilikom prakti~ne upotrebe i zato ga je te{ko prenijeti na neko kolektivno tijelo. Svakako, u svim kolektivnim tijelima i institucijama, prakti~no znanje (prakti~nost odluka) slabi i nestaje u institucijama koje svoje odluke udaljavaju od

pojedince. Kolektivno odlu~ivanje ne mo`e najbolje iskoristiti prakti~no znanje svakog pojedinca. To zna~i, koliko se udaljavamo od privatne svojine ka kolektivnim oblicima svojine, prakti~no znanje, koje ina~e postoji u tom dru{tvu, se rasplinjava i umanjuje se njegova snaga. Ovo mo`e biti obja{njenje za{to u socijalisti~kom sistemu nije moglo biti individualnog preduzetni{tva, za{to pojedinci nijesu mogli prenijeti svoje znanje na kolektivno tijelo. Preduzetni~ke percepcije su moje percepcije i nije ih mogu}e lako prenijeti na neku zajedni~ku instituciju.

3. Liberalno vlasni{tvo omogu}ava pojedincu da razvije sistem vrijednosti koji preferira rizik i inovacije. Pojedinac, shodno zakonu, mo`e koristiti svoje znanje i inovacije kako god `eli i nije mu potreban ni~iji pristanak ili dozvola. Moji poduhvati mogu biti rizi~ni, oni se ti~u samo mene i moje imovine. Zato Hajek i ka`e da "akcija na osnovu kolektivisti~kog sporazuma ograni~ena je na slu~ajeve u kojima su prethodni slu~ajevi ve} stvorili zajedni~ko gledite, u kojima je mi{ljenje o tome {to je po`eljno ve} ustaljeno i gdje je problem u tome kako se odlu~iti izme|u nekoliko mogu}nosti koje su ve} generalno priznate, a ne u otvaranju novih mogu}nosti" (F.Hajek, 1960, str. 121). Ovo treba shvatiti u smislu da zajedni~ki oblici svojine razvijaju odbojnost prema novom, prema riziku i inovaciji. Zar ovo ne potvr|uje i tehnolo{ka stagnacija socijalistikih privreda. Da bi se u re`imu kolektivne svojine ostvario neki individualisti~ki projekat, podrazumjeva dominaciju te individue nad ostalima, podrazumjeva pristanak, na primjer velikog vo|e! Napoleon, Hitler, Staljin, ...! Ustavni poredak i zakoni liberalnog poretka {tite osnovne slobode u formalnom obliku. Ipak, privatna svojina je ta institucija koja takvim normama daje `ivotnost i prakti~nost. Da li uo~avate razliku izme|u "dobrih" zakona, kojih ima i kod nas i prakse koja se odvija potpuno drugim tokom? Za{to se praksa uvijek odvija suprotno normama "svjetski napisanih zakona"? Za{to se ne po{tuju zakoni? Zato {to su ljudi po prirodi pokvareni? Zato {to je stepen prisile i kazni

nedovoljan? Po mojem mi{ljenju sve ovo mo`e imati uticaja, ali su{tinski potrebno je da korespondira veza izme|u liberalnog poretka (zakona) i sistema privatne svojine.

4. Ako individualna autonomija podrazumijeva privatnu svojinu, {to sa pojedincima koji nemaju svojine? Ovo je ~est prigovor liberalizmu. Me|utim, ja, polaze|i od teorije klasi~nog liberalizma, podr`avam vi{e odre|en stepen preraspodjele bogatstva putem transparente poreske politike nego {to sam za inflatorno finansiranje dr`avnih rashoda. Za{to? Iz prostog razloga, {to poreska politika, ipak, podsti~e tok od bogatih ka siroma{nim, dok je inflacija preraspodjela od siroma{nih ka bogatim! U ovom kontekstu je va`no shvatiti i slijede}e Hajekove stavove: "da sloboda zaposlenog zavisi od postojanja velikog broja raznovrsnih poslodavaca - jasno je ako pogledamo situaciju koja bi se stvorila ukoliko bi postojao samo jedan poslodavac, naime dr`ava; i ukoliko je zapo{ljavanje jedini dozvoljen na~in zara|ivanja za `ivot ... I bez obzira kako taj poslodavac radio - neposredno ili posredno, on }e i dalje imati neograni~enu mo} da vr{i prisilu nad pojedincem"(F. Hajek, 1960, str 21). Odnosno, suprotni stav jeste, da u zemlji u kojoj je jedini poslodavac dr`ava, biti protiv vladaju}e ideologije zna~i sporo umiranje od gladi. Princip, ko ne radi ne}e imati {to da jede, zamijenjen je principom ko ne slu{a ne}e jesti! Zna~i, oni koji nemaju imovinu, u dru{tvu privatne svojine imaju ve}u {ansu da `ive slobodno, nego u uslovima kolektivne svojine. Ovakav stav ima filozofsko obja{njenje u Kantovoj tezi da privatna svojina obezbje|uje li~nu nezavisnost (I. Kant, 1980).
5. Privatna svojina omogu}ava funkcionisanje tr`i{ta. Zna~i, postoji jaka veza na{ih li~nih sloboda i tr`i{ta. Kako? Kako tr`i{te, kao "surov mehanizam konkurencije" omogu}ava moju li~nu slobodu? Zar to ne izgleda kao suprotnost? Kako imati slobodu u tr`i{nom neredu i haosu? Po|imo od Hajekovog razumjevanja privrede i katalaksije (Dragan Laki}evi}, 1924, str 21-31). Privreda je organizacija privre|ivanja u jednoj organizaciji! Porodica, korporacija, crkva,

vojska, dr`ava. Toj organizaciji su po odre|enom principu dodjeljenja sredstava za rad (nasljedstvo, darivanje, nacionalizacija i sli~no). Va`no je shvatiti da ona inicijalno nijesu "li~ni kapital organizacije", ve} je on do{ao spolja, izvan organizaicje. Kada se sredstva dodjele nekoj organizaciji, onda ona izazivaju problem kako iskoristiti resurse, kojih nema dovoljno, uz minimalne tro{kove. Ovo pitanje se postavlja kao centralno pitanje ekonomske teorije, i svodi se na utvr|ivanje redosljeda u zna~aju pojedinih resursa koji moraju da prihvate sve individue. Me|utim, u ~itavom ekonomskom `ivotu (cjelini ekonomske stvarnosti) - {to Hajek ozna~ava pojmom katalaksija, u kojem u~estvuje veliki broj organizacija, ne mo`emo imati apriori redosljed i sporazum o redosljedu, o hijerarhiji zna~aja pojedinih radnji⁵. U katalaksiji osnovni problem je raspodjela znanja u dru{tvu. Jasnije, kako mo`emo aktivirati znanje koje je prosuto na nivou velikog broja pojedinaca? Kako da individualna inicijativa i znanje do|e do izra`aja? Tr`i{te se javlja kao jedini spontani, a uz to i demokratski, mehanizam koji omogu}ava da se kroz mehanizam cijena (ponuda i tra`nja) do|e do informacije o tome kako u~esnici na tr`i{tu, koji ne poznaju jedan drugog, da ispune svoje individualne ciljeve. To je sistem takozvane "dobrovoljne kooperacije" koju omogu}ava tr`i{te (M. Fridman, 1990), Zna~i, tr`i{te je mehanizam koji preko mehanizma "nevidljive ruke" (Smit, 1876) omogu}ava razmjenu informacija izme|u fizi~ki udaljenih u~esnika u razmjeni. Na taj na~in, tr`i{te vr{i koordinaciju na{ih aktivnosti. Odnosno, tr`i{te nam daje informacije prema kojima se mi pona{amo. Va`no je shvatiti da je ta koordinacija dobrovoljna, to nije prinuda (kao u uslovima planske, komunisti~ke ekonomije). Sloboda izbora jeste klju~ni princip funkcionisanja tr`i{ta. Uostalom, Mizes i Hajek su po~etkom druge decenije ovog vijeka pokazali nemogu}nost racionalne alokacije resursa u

⁵ Socijalisti~ka privredase mo`e definisati kao katalaksija koja ima svoj precizan cilj.

socijalisti~kom projektu. Istorija i praksa su dokazale nadmo} tr`i{ta nad planiranjem (planiranje shv}eno kao dru{tveni odnos). Zato se i tr`i{te moglo smatrati paradigmom spontanog dru{tvenog poretka, odnosno sloboda je majka reda.

6. U vezi sa ulogom dr`ave, liberali nijesu jedinstveni. Ipak, liberalna doktrina polazi od toga da svaka vladavina treba da bude ograni~ena strogim pravilima. Liberalna vladavina mo`e biti samo ograni~ena vladavina. Moja sloboda postoji do mjere koja ne ugro`ava slobodu drugog. Odnosno, kako ka`e Smit, moja pesnica se slobodno kre}e do vrha brade mog susjeda. Ovo zna~i da liberalizam ne zna~i apsolutizaciju principa *laissez faire*, koja se zasniva na teoriji prirodnog prava (*natural right*). Neograni~ena vladavina uvijek vodi u totalitarizam i despotizam (John Stuart Mill, 1976). Isto, vladavina ve}ine ne zna~i da smo na liniji ideje liberalizma. Liberalizam mjeri stepen slobode mjerom za{ti}enosti prava manjina. Kako su za{ti}ena prava manjina jeste pokazatelj sloboda u toj organizaciji, odnosno dr`avi (npr. manjinska svojinska prava, nacionalna manjina, politika manjinskih partija). U tom smislu liberali su, na primjer, protiv progresivnog oporezivanja, a za proporcionalno oporezivanje. Progresivno oporezivanje ugro`ava slobodu jedne manje grupe - grupe bogatih!

Ako osnovnu ideju liberalizma svedemo na ekonomski liberalizam, onda je mogu}e ista}i slijede}e:

1. Ekonomski liberalizam je, u osnovi slijedio trend politi~ke ideologije liberalizma. Zna~i da su po~eci liberalizma u 18 vijeku, vrhunac se dosti`e u 19. vijeku, slijedi velika ekonomska kriza, svjetski rastu}a ideja socijalizma, dr`ava blagostanja, redukuju zna~aj liberalizma, da bi od '80 - tih godina, reganizam, ta~erizam, tranzicija socijalizma ponovo vratila eru liberalizma. Danas je liberalizam ponovo u nadiranju (David Henderson: 1999). Da li ekonomske krize, u Rusiji, Aziji, Brazilu, Indoneziji, krah azijskog tr`i{ta kapitala,

govore o krahu liberalizma ili o njegovom prilago|avanju okolnostima i daljem razvoju. Po mojem mi{l}jenu globalizam }e zahtijevati:

1. Jo{ br`e i slobodnije kretanje kapitala i svih faktora proizvodnje u svjetskim razmjerama.

2. Brz prenos informacija.

3. Jasnija pravila i zakone kretanja kapitala.

Proizilazi da liberalizam, shva}en kao ideologija slobode i vladavine prava, je teorijska osnova ekonomije u slijede}ih nekoliko decenija. Vi{e podr`avam Fukujaminu ideju liberalizma (ali ne u tako o{troj konsekvenci kraja svijeta) nego sudar svijetova (civilizacija), ili logika rasta i pada velikih imperija (Kenedi).

2. Ako je liberalizam ideologija slijede}ih decenija, kako }e to uticati na teorijska pomjeranja u ekonomiji? Pad popularnosti ideje liberalizma iz tridesetih godina, populari{e Kejnsovo u~enje i slabljenje klasi~ne ekonomije. Po tom u~enju, tr`i{te je nesavr{en mehanizam i neophodna je ja~a uloga dr`ave (intervencionizam) u ekonomiji. Op{ta ravnote`a se mo`e posti}i i u uslovima kada ne postoji puna zaposlenost u ekonomiji, nasuprot Sejnovom zakonu o automatskom prilago|avanju tr`i{ta (mehanizam ponude i tra`nje), shodno kojem dolazi do samoregulacije i postizanja ravnote`e u ta~ki pune zaposlenosti. Dakle, Kejns isti~e ulogu i zna~aj finalne tra`nje, nasuprot klasi~arima koji su se fokusirali na ponudu (proizvodnju); Kejns je fokusiran na kratki rok ("na dugi rok svi smo mrtvi") za razliku od klasi~ara koji govore o ravnote`i cijena u dugom roku. Kejnsova doktrina, ipak, obilje`ava ovaj vijek! Ipak, u posljednje dvije tri decenije ona popu{ta pod udarom liberala, a prije svega monetarista i nove institucionalne ekonomije.

Ja ne bih ulazio u teorijske rasprave o tome {to je danas ostalo od Kejnsa, odnosno {to zna~i pravac koji se zove "neokenzijanstvo" (Carlos Usabiaga Ibaner, 1999). Ono {to je bitno ista}i jeste da novo kenzijanstvo vi{e uva`ava otvorenost privrede i uticaj kretanja faktora na nacionalnu ekonomiju, manji i efikasniji uticaj dr`ave na ekonomiju, a

mnogi od njih poku{avaju da na|u "teorijsku ravnote`u izme|u neoklasi~ara i kejnzijanstva (G. Mankew, 1999). Da li je ~injenica da je dr`ava jedini "vlasnik" makroekonomske politike (jedino ona mo`e da donosi takve odluke) dovoljan razlog za rasprave o kraju makroekonomije? (David Sampson, 1994) Da li }e dalji razvoj liberalne ekonomije dovesti do takozvanog privatnog novca - ne samo da ga {tampa centralna banka (Kewin Dowd, 1996). Da li pojava elektronskog novca vodi i kraju novca (jedno od pitanja na raspravi kojoj sam prisustvovao na CATO Institutu - Washington, 1999). Samo nekoliko ovakvih pitanja svakog ozbiljnog ekonomistu ~ine opreznim u davanju bilo kakvih kategori~nih tvrdnji!

Zato i ja govorim o pretpostavkama, o trendu, ne o ~istoj podjeli tr`i{ta ili dr`ave. Na to opominje i opse`na rasprava D. Yergina i Y. Stanislava u knjizi: *The Commanding Hights - The Batle Between Government and the Market Place that is remarking the Modern World*⁶, koju toplo preporu~ujem svim onima kojima regulacija odnosa izme|u tr`i{ta i dr`ave nije jasna.

Monetarista Milton Fridman je jedan od prvih povrataka liberala u ovom vijeku, ukoliko ne uzimam u obzir uticaj jednog malo poznatog ekonomiste u nas Vilhema Ropke-a, idejnog tvorca ekonomskog ~uda - Njema~ke, poslije rata (V. Ropke, 1990). Milton Fridman se zala`e za ograni~enje uloge dr`ave u monetarnoj sferi i zala`e se za kontrolu monetarne politike, striktno po{tovanje monetarnog pravila (da porast novca prati koli~inu proizvedenih dobara i usluga). Po njemu je inflacija uvijek monetarni fenomen koji proizvodi dr`ava svojom poreskom politikom! Ova ideja se {iri i na fiskalnu politiku i dolazi do izra`aja u konceptu takozvanog uravnote`enog bud`eta, {to primorava dr`avu da napusti deficitarno finansiranje svojih potreba.

Istina, Hajek (kao vode}i mislilac liberala) smatra da je prilaz monetarista pogre{an, i on tvrdi da dr`ava ima monopol u {tampanju novca i da je ispravan samo na~in kontrole koji dr`avi oduzima to pravo. (Otuda ideja o privatnom novcu o kojoj se danas u

⁶ Ova knjiga je nacionalni bestseller, autori su dobitnici Pulicerove nagrade 1998.

svijetu mnogo diskutuje). S druge strane, ekonomisti takozvane teorije tra`nje su inspirisani zlatnim va`enjem i zagovaraju ideju Currency Board-a (S. Henke, 1989).

Ja nijesam istori~ar ekonomske misli, ve} me traganja za obja{njenjem nekih ideja vodi od knjige do knjige, od rasprave do rasprave, tako da sam svjestan svih te{ko}a sistematizacije i obuhvatnosti u ovoj oblasti. Ipak, u~estvovanje u raspravi na najva`nijem skupu liberalnih mislilaca u svijetu: Mont Peleryn Society u Kanu 1994 i Postdamu 1999, kao i na konferenciji o dijelu Hajek-a i Ropke-a u Torinu (1999, gdje su na{e postdiplomske studije bile doma}in) i rasprava o monetarnoj politici u CATO Institutu u Washingtonu (1999), prisustvo ciklusu predavanja na Londonskoj {koli ekonomije na temu: zna~aj ekonomije za makroekonomsku politiku, kao i kontakti sa velikim brojem inostranih profesora liberalne ekonomije, u~inili su da se moj interes za teorijska pitanja uzdigne i na ove visine, a polaze}i od mogeg matemati~ko statisti~kog znanja, znanja iz preduzetni~ke ekonomije i prakti~nih iskustava u domenu ekonomije i sprovo|enju reformi. Ideja liberalne ekonomije provla~i se i kroz takozvanu Novu Institucionalnu Ekonomiju. Utemeljiva~ ovog teorijskog pravca je Ronald Coase, sa kratkim ~lancima "The Nature of the Firm" (1937) i: "The Problem of Social Cost" (1960). Doprinos razvoju ovog teorijskog pravca dao je i daje Steve Pejovich, kroz razvoj teorije svojinskih prava i, uop{te, razvoj ideje uticaja institucija na ljudsko pona{anje (S. Pejovich: 1990, 1995). Nova institucionalna ekonomija je poku{aj da se teorija institucija primjeni i u ekonomiji (Douglas North, 1999).

Institucije su pravom, obi~ajem i moralom uspostavljene veze i pravila pona{anja u me|usobnim ljudskim interakcijama koje se ponavljaju.

Institucije uvijek imaju odre|ene ekonomske efekte. Ekonomija i pravo kojim se danas naj~e{}e kreiraju institucije djeluju u istom pravcu - dono{enju efikasnih individualnih odluka o alokaciji resursa i efikasnom povezivanju ovih odluka.

Mi, kao ljudska bića, uvijek djelujemo na dva nivoa: (1) uspostavljanje pravila igre, odnosno institucija, i na tom nivou biramo institucije, i potom, (2) poslije izbora institucija, mi donosimo odluke o izboru između rijetkih resursa i načina njihove upotrebe i ciljeva. Ovo se lako može shvatiti preko fudbalske igre; prvi nivo su pravila igre (institucije) koje mi uspostavljamo; drugi nivo je sama igra - da se u okviru tih pravila postigne najbolji rezultat (Geoffrey M. Hodgson, 1988).

Same institucije mogu nastati spontano (endogeno) ili egzogeno, konstruktivistički, socijalnim inženjeringom. Ko je izmislio novac? Ko je izmislio tržište? Kako kaže Hajek, to su institucije koje su spontano nastale na metodu pokušaja i pogreška.

Izbor institucija, odnosno, uspostavljanje pravila igre i njihovo postovanje izaziva određene troškove. To su takozvani transakcioni troškovi. Zadatak institucija, posebno prava, jeste da redukuje transakcione troškove i tako podstiče interakcije između ljudi, odnosno razmjenu svojinskih prava (S. Pejovich, 1990, str 20). U toj razmjeni svojinskih prava privredni entiteti nastoje da spriječe redistribuciju u tuđu korist, a na sopstvenu štetu.

Koja je razlika između neoklasične ekonomije i nove institucionalne ekonomije?

Najkraće, neoklasična škola polazi od maksimalizacije ciljeva svakog pojedinca ili privrednog subjekta koji se racionalno ponaša i prilagođava cijenama kapitala, rada i roba koje su egzogeno određene na tržištu. Preduzeće maksimizira profit tako što se prilagođava datim cijenama: količinom i kvalitetom svoje proizvodnje. Mi se kao potrošači prilagođavamo cijenama potrošnih roba, kako bi maksimizirali svoju korisnost. Odnosno "neoklasična ekonomija" polazi od:

1. racionalnog ponašanja i maksimalizacije ciljeva svakog pojedinca
2. odsustva problema informacija (svi subjekti su savršeno informisani)
3. teoretski, fokus je na ekvilibrijumu, više na stanju nego na analizi procesa i njihovoj

transformaciji u vremenu (G. Hodgson, 1988, str XIV).

Me|utim, u posljednjih 20 godina "neoklasi~na ekonomija" je izlo`ena kritici. Prilago|avanje subjekata se uvijek odvija u odre|enom institucionalnom okru`enju, institucionalnoj sredini (pravo, politika, razna dru{tvena pravila i norme). Na ovo okru`enje privredni subjekti ne mogu da uti~u. Nedostatak neoklasi~ara je {to ne uzimaju u obzir promjene institucija i kako te promjene institucija uti~u na pona{anje ljudi i privrednih subjekata. To je i razlog da se polazi od pretpostavke da tr`i{te glatko funkcioni{e preko mehanizma cijena. Uz to pretpostavlja se da sistem tr`i{ta daje dovoljno informacija koje su besplatne. Zanimljivo je da uvijek nema dovoljno informacija, te da su one skupe, odnosno, da postoje transakcioni tro{kovi njihovog pribavljanja i kori{tenja. Kako isti~e A. Jovanovi} (1998, str 21.) neoklasi~na teorija je udaljena od realnog svijeta, jer ne uklju~uje transakcione tro{kove. Nova institucionalna ekonomija polazi od toga da kad se mijenjaju pravila igre, odnosno institucije, mijenjaju se odluke i pona{anje subjekata. Zna~i, mi uvijek imamo tro{kove prilago|avanja novim institucijama i pravilima igre. Na{e pona{anje i prilago|avanje tra`i informacije, odnosno znanje, koje je uvijek ograni~eno.

Ipak, izme|u neoklasi~ne ekonomije i institucionalne ekonomije postoji i povezanost. Neoinstitucionalna ekonomija pravne institucije shvata kao endogene varijable o kojima ljudi donose odluke (vr{e izbor) na isti na~in kao {to vr{e izbor tehnologije, {to }e proizvoditi, gdje prodati i sli~no. Zato se i neoklasi~ni koncept mo`e uklopiti u neoinstitucionalno shvatanje da institucije odre|uju podsticaje i tro{kove za dono{enje odluka. Tako neoklasi~na {kola obja{njava pona{anje preduze}a preko proizvodne funkcije i maksimalizacije profita kao njegove ciljne funkcije, a sama maksimalizacija profita se odvija u ograni~enjima koja odre|uje tehnologija, a izra`ava ih proizvodna funkcija (Cob - Douglas-ova, Loentijevljeva, CES funkcija). Za neoinstitucionalnu ekonomiju ta tehnolo{ka ograni~enja se uva`avaju, ali se dodaje i institucionalno ograni~enje koje, tako|e, uti~e na

upotrebu resursa u proizvodnji. Ovo se, prije svega, odnosi na: (a) svojinska prava; (b) ugovore i njihovu za{titu.

"Maksimalno ostvariv output preduze}a onda nije stvar ~isto fizi~ke mogu}nosti date tehnologije i znanja; proizvodna funkcija zavisi od sistema ugovora i svojinskih prava u okviru kojih preduze}e posluje (Jensen M.C., Meckling W.H. 1979).

Uklju~ivanjem institucija, kao endogene varijable, stvara se mogu}nost obaja{njenja pona{anja savremene korporacije, koja nema za cilj samo da maksimizira profit. Na primjer, tu su menad`eri koji ho}e da maksimiziraju svoja primanja; radnici ho}e maksimalne plate; povjerioci svoja potra`ivanja; dr`ava ho}e poreze. Ipak, da bi se sve ovo moglo objasniti potrebno je da se uklju~i svojinska struktura - ona opredjeljuju}e uti~e na pona{anje pojedinih grupa.

Ovakvo shvatanje zna~aja institucija mo`emo ponovo povezati sa u~enjem {kotskih filozofa i austrijske {kole. Zapravo, {kotski filozofi se zala`u za postojanje jednog spontanog poretka u dru{tvenom `ivotu. Pri tom, taj spontani poredak mo`e biti djelotvoran samo u okru`enju zakonskih institucija koje su i same za{tjene prinudnom silom i u kojima su osnovne slobode garantovane svima. Tako dolazi do spoja institucionalne ekonomije, tr`i{ta i spontanog poretka Hajeka. Osnovna poruka, koju ja vidim iz sve ove revizije ekonomskih teorija jeste veoma prakti~ne prirode (shodno onom {to sam rekao: teorija je najbolja praksa, odnosno ni{ta nije fantasti~nije od stvarnosti - Dostojevski):

1. Liberalna koncepcija institucija nije spojiva sa shvatanjem vlade kao staratelja i kreatora op{teg blagostanja, ovla{tenog da djeluje uz diskreciona ovla{tenja u svom traganju za op{tim dobrom. Ovo uvijek dovodi do slabe vlade, koje su plijen tajnih interesnih grupa, i naj~e}e nesposobne da garantuju osnovne slobode u dru{tvu i osnovne institucije (svojinska prava, sloboda kretanja faktora proizvodnje, sloboda ugovaranja i za{tita ugovora).
2. Austrijska {kola (Menger, Mizes, Hajek) je do`ivjela veliku renesansu krajem ovog vijeka.

Hajek je razvio subjektivističko gledište (nasuprot objektivističkoj teoriji vrijednosti) na bazi koje se vrijednost određuje na bazi preferencija i izborom koji vrše pojedinci. Hajekova je subjektivistička metodologija, u oblasti ekonomije, navela da odbaci ideje generalnog ekvilibrija (ravnoteže) za koje se zalažu neoklasični teoretičari, kao i ospori vrijednost makroekonomije kao takve. On kaže da Kejnsovo učenje lako navodi na grešku pridavanja statističkim funkcijama i zbirnim ocjenama uloge uzroka koju one u realnom svijetu nemaju. Znači, Hajekov mikroekonomski ugao gledanja i individualistička i subjektivistička metodologija, povezana sa neoinstitucionalnom ekonomijom, udara megaprocese ekonomskom ponašanja u prvim decenijama narednog vijeka, i mislim da će se, zahvaljujući razvoju tehnologije, samo unapređivati. Nijesam sklon mišljenju da će makromodeli i makroekonomija moći da se ponovo vrate na scenu, onako, kako je to bilo u ovom vijeku.

3. Kao što spontani poredak treba da je zaštićen pravilima i institucijama, tako on počiva na moralnim normama. Uloga morala i moralnih normi je neodvojiva od slobode, od institucija i pravila igre. Na tome je insistirao Smit, ali i Hajek. Zato je tržište efikasan sistem, samo ako postoji poslovna etika, kao što je i demokratija nezamisliva bez moralnih normi (Henry Hazlitt, 1998).

Ulazimo u vijek daljeg razvoja individualnih sloboda, i potrebe povećanog znanja kojim se sloboda hrani i brani, a u okviru institucija u kojima osnovi su spontani poredak i visok stepen moralnosti u ponašanju.

II Milenijumski megatrendovi razvoja

Milenijum znači metaforu za budućnost. Da li možemo da zavirimo u budućnost? Odgovor na ovo pitanje je cilj ovog dijela rada.

[to su megatrendovi razvoja?

To su glavni pravci promjena strukture u ekonomiji i dru{tvu, odnosno, to su globalni pravci razvoja i promjena. To je dugoro~na razvojna moda. Kako isti~e J. Naissbit, koji je uveo ovaj pojam u literaturu, megatrendovi su kao konji: lak{e ih je jahati u pravcu u kojem su krenuli.

Za{to je va`no da znamo, imamo predstavu o megatrendovima razvoja?

Za nas, koji `ivimo u maloj dr`avi, trusnom regionu Balkana, va`no je znati {to je razvojna moda u svijetu, te da brzinom prihvatanja italijanske mode, prihvatamo i razvojne trendove. Prihvatanjem megatrendova razvoja razbijaju se predrasude, zatvorenost, lokalna pamet, dolazi do otvaranja, razvija se na~in razmi{ljanja koji je kompatibilan, saglasan sa razvijenim zemljama, smanjuje se mentalni i ekonomski jaz izme|u Crne Gore i razvijenog svijeta.

[to vidim i do`ivljavam kao megatrendove razvoja?

1. Globalizacija. Globalni ekonomski bum po~inje ve} u posljednjoj deceniji ovog vijeka. Tehnolo{ki napredak u komunikacijama je stvorio mogu}nost da mi vrlo brzo saznamo {to se radi u susjednim zemljama, na drugoj strani svijeta. Raste uloga usluga i informacija, {to prakti~no zna~i ve}u podjelu rada. Ovo dovodi do zna~aja lokalizacija, odnosno, zahvaljuju}i brzom prenosu informacija i komunikaciji, a u cilju smanjenja transakcionih tro{kova, razvoj se seli u sve druge djelove svijeta, u sve lokalitete. To dovodi do rasta zna~aja multinacionalnih korporacija, koje potpuno ru{e koncept nacionalne dr`ave iz 19. vijeka (the World Bank: Entering the 21st Century, 1999, str 4). Zaista se postavlja pitanje da ukoliko ameri~ke kompanije proizvode u Japanu 81 milijardu \$, da li su oni dio ameri~ke ili japanske ekonomije? Sinergetski efekat globalizacije ekonomije je ogroman i to je jedan od izvora daljeg rasta, posebno malih ekonomija kakva je crnogorska. Zato o~ekujem da }e ekonomska strana ovdje vi{e

biti zna~ajna i postati zna~ajnija od politike. Sve vi{e }e se razvijati slobodna trgovina izme|u dr`ava. Za o~ekivati je i revolucionarne promjene u poreskom sistemu i to u smislu niskih stopa i proporcionalnom sistemu oporezivanja.

2. **Transformacija socijalisti~kih ideja.** Ovdje se misli na ideje koje su jo{ uvijek jake u zemljama u tranziciji, Rusiji, Kini, kao i ideja dr`ave blagostanja. Te{ko je vjerovati da }e se ta ideja zadr`ati u svom izvornom smislu. Za{to? Klasi~na ideja socijalizma je zauvijek mrtva zbog uticaja:

1. Globalne ekonomije - ru{i ideju zatvorene privrede immanentnu klasi~noj socijalisti~koj dr`avi.
2. Tehnologije - tehnologija pove}ava mogu}nost komunikacije i akcelerira razvoj.
3. Nedostaci centralizma - nemogu}nost efikasnog upravljanja u hijerarhijski postavljenom sistemu.
4. Visoki tro{kovi odr`avanja dr`ave blagostanja, odnosno dr`avno - socijalnih {ema.
5. Pomjeranja u okviru radne snage. Sve je manje "plavih okovratnika" baze socijalisti~kih ideja, a sve vi{e kvalifikovanih radnika i slu`benika.
6. Novi zna~aj pojedinaca - informati~ka ekonomija pomjera fokus sa dr`ave na individuu.

Zna~i, globalizuju}i ekonomiju, individue postaju vi{e zna~ajne i sna`nije nego {to su bile u industrijskoj eri.

Isto, u globalnim razmjerama dolazi do pomjeranja ekonomije koju je gurala dr`ava, u ekonomiju koju vu~e tr`i{te.

Sve ovo zna~i, da }e "tre}i put" (na primjer Bler u Britaniji) biti poku{aj da se pomire ekonomska, socijalna i demokratska strana razvoja. Ja li~no mislim da to nije mogu}e, ukoliko nijesmo svjesni da je tr`i{te klju~na poluga, a da je sve ostalo stvaranje ulova da tr`i{te jo{ efikasnije funkcioni}e.

Svaki poku{aj zamjene tr`i{ta drugim institucijama, poku{aj da se regulacijom zamjeni tr`i{te je osuda ekonomije na zaostajanje.

3. **Globalizacija stila `ivota i kulturni nacionalizam.** Sve mi se ~ini da }e ujedna~avanje stila (stan, opremanje, ishrana, d`ogiranje i sli~no) dovesti do ve}e potrebe za lokalnim kulturnim vrijednostima, za osobenostima kulture kojoj pojedinac pripada (npr. igre, pjesme, nacionalna kuhinja). To zna~i, da {to vi{e budemo podr`avali globalni stil `ivota, to }emo sve vi{e biti Crnogorci, u smislu kulture i o~uvanja sopstvene kulture.
4. **Rast zna~aja pacifi~kog rejona.** To je region koji je dva puta ve}i od Evrope i SAD zajedno. Danas Azija ima pola svjetske populacije. Ve} u prvoj deceniji novog milenijuma Azija }e imati vi{e od 60% svjetske populacije, a Evropa svega 6%. Rejon Pacifika treba shvatiti kao mladu Ameriku: brz razvoj! Za Pacifik se mo`e re}i da }e to biti mnogo br`e i ve}e! Zato mi se ~ini da }e kroz nekoliko decenija znanje jezika ovog regiona biti nacionalna potreba, bez obzira {to }e engleski biti svjetski jezik. Azija }e biti div 21. vijeka!
5. **Rast uloge `ena i lidera.** Informati~ka revolucija pove}ava tra`nju za `enskom radnom snagom. Tako je, na primjer, u posljednje dvije decenije na oko dvije tre}ine novih radnih mjesta, su se zaposlile `ene. Taj trend }e se nastaviti kao milenijumski trend. Ovaj trend je sve vi{e i lak{e prepoznati u Crnoj Gori. Kvalitet `enske radne snage naglo raste, i u pojedinim oblastima prevazilazi mu{ki dio populacije (vrlo brzo }e u na{ojoj ekonomiji `ene biti klju~ni nosioci i lideri). Pro{lo je vrijeme menad`era kontrolora. Dolazi vrijeme ljudi koji su inicijatori, koji podsti~u svakog pojedinca. Lider je ~ovjek koji motivi{e, pokre}e i mijenja!
6. **Zna~aj znanja i razvoja biologije.** Napu{tanjem individualisti~ke ere naglo se smanjuje zna~aj klasi~nih in`injerijskih znanja i smanjuje potreba za njim. Fizi~ka paradigma sugerije: energetska intenzivnost, determinizam, makro-

prilaz. Biološka metafora sugerira na informatičku intenzivnost, mikro, adaptivnost, holizam.

7. **Trijumf individualizma.** Kao što sam već rekao, globalizacija vodi do tranzicije individue. To podrazumijeva veću individualnu odgovornost, ovaj trend pojačava značaj preduzetništva u globalnoj ekonomiji. Nove tehnologije mijenjaju i naše individue. Za očekivati je da će se prilikom izbora desiti pomijeranje sa partijskih politika na preduzetničke politike. Isto, ovo će dovesti do direktnih komunikacija između individualaca, na svjetskom nivou, a ne kroz nacionalne države. Tako će se stvoriti globalna mreža. Tako je u Bonu, decembra 1999. godine osnovana "Global Development Network" pod okriljem Svjetske banke. Među 400 institucija su Centar za preduzetništvo i Institut za strateške studije i prognoze iz Podgorice

Ovih sedam megatrendova će oblikovati našu razvojnu paradigmu u nekoliko sljedećih decenija.

Da li neke osnovne postulate ovih megatrendova, prije svega individualizam, slobodu, povezujete sa novim teorijskim megatrendovima u ekonomiji - sloboda, individualizam, institucije?

III Elementi za novu ekonomsku paradigmu

Da li i pored promjena u teoretičnu savremene teorijske misli, promjena u megatrendovima razvoja izazvana prelaskom sa industrijskog na informatičko društvo, razumijevanje ekonomije može ostati isto? Da li našin razmišljanja ekonomista, teoretičara i praktičara može da ostane neosjetljiv na sve ove promjene?

Ako ne, u kojem pravcu se mijenja shvatanje ekonomske paradigme?

[to je paradigma?

Ukratko, paradigma je skup prihva}enih stavova, normi, vrijednosti preko kojih razumijemo na{ okolni svijet. To je na~in razmi{ljanja. Najkra}e, to su teorijske nao~ari kojima gledamo na neki svijet. Paradigma proizilazi iz su{tine obja{njenja fundamentalno konstitutivnih elemenata svijeta u kojem `ivimo.

Grubo re~eno, svako vrijeme ima svoju paradigmu, koja je u osnovi odre|ena otkri}ima u prirodnim naukama, posebno u teorijskoj fizici. Tako dolazimo do te veze koju, u dubokom teorijskom smislu, imaju fizika i ekonomija, bolje re}i fizika i filozofija ekonomije. Teorija relativiteta i sva otkri}a koja su vezana za kvantnu fiziku (Ajn{tajn, Bor, Stiv Hopking) iz prvih decenija ovog vijeka, uticali su na napu{tanje jedne i postepeni nastavak nove paradigme.

Mi smo ve} duboko u vremenu napu{tanja takozvane mehanicisti~ke paradigme i izgradnje nove, holisti~ke paradigme.

O ~emu se radi?

Mehanicisti~ka paradigma ima taj mehani~ki pogled na svijet. "Ne nalazim nikakvu razliku izme|u ma{ina koje su napravile razne zanatlije i raznih tijela koje stvara priroda...." Smatram da je ljudsko tijelo ma{ina..... Moja misao upore|uje bolesnog ~ovjeka i slabo napravljeni sat sa predstavom zdravog ~ovjeka i dobro napravljenog sata" (Dekart). Njutn je dokazivao da je kosmos ma{ina.

Mehanicisti~ka paradigma - je shvatanje svijeta po kojem sve - doslovno sve, a to zna~i materija, priroda i ~ovjek, funkcioni{u poput ma{ina. Ova paradigma forsira fizi~ku snagu. Me|utim, mo`e li se privreda shvatiti kao mehani~ki zbir preduze}a? Da li je privreda neka mrtva ma{inerija, kao {to su, na primjer, kamena mora u Crnoj Gori? Da li, ipak, u toj privredi postoji neki duh, neka ideja, neka nevidljiva psiholo{ka sila koja zra~i i povezuje elemente skupa, odnosno privrede? Da li je ta atmosfera u kojoj radi privreda nezavisna od njenih mehani~kih djelova, i da li je dovoljno da poznajemo te djelove i da razumijemo su{tinu? Da li je ista atmosfera, mehani~ki ambijent u privredi, koja je u

rastu i obrnuto, u privredi koja je u padu? Da li mi o turisti~koj privredi Crne Gore mo`emo govoriti i danas kao i prije 10 godina: mi imamo 90.000 kreveta i to su ogromne mogu}nosti?

Novi holisti~ki prilaz polazi od obuhvatanja cjeline odnosa, od toga da je cjelina uvijek ve}a od mehni~kog zbira djelova! To su nevidljivi odnosi i relacije izme|u djelova, koji se moraju razumjeti, da bi se mogla shvatiti stvarnost. Ako znamo uzrok, onda je lako predvidjeti posljedice. To je takozvani determinizam: uzrok odre|uje posledice. Kod mehni~kog shvatanja stvarnosti mi smo na pozicijama uzroka i posljedica.

Me|utim, holisti~ki pristup afirmi{e ne{to druga~iji pristup. Zapravo, da uzrok koji smo utvrdili ima te posljedice, ali ne uvijek! Odnosno, ima, ali sa odre|enom vjerovatno}om! Svaki doga|aj ima svoju vjerovatno}u, odnosno slu~ajnost doga|anja.

Zna~i, mi ne `ivimo u svijetu determinizma, izvjesnosti i sigurnosti, ve} u svijetu gdje se sve de{ava sa odre|enom vjerovatno}om, svijetu neizvjesnosti i rizika.

Holisti~ko shvatanje polazi od toga da u stvarnosti nema mirovanja. Promjena je jedina konstanta. To je misaona i filozofska posljedica otkri}a kvantne fizike, da atom nije samo materijalna ~estica, ve} se radi o ~estici koja stalno mijenja svoj polo`aj i svaki novi polo`aj zauzima sa odre|enom vjerovatno}om. Zato je ta materijalna ~estica uvijek `iva, dinami~na. Materija i njeno djelovanje se ne mogu odvojiti, materija je uvijek u pokretu. Ali, ishodi tog pokreta su predvi|eni samo u obrascima vjerovatno}e, na toj osnovi i nastaje holisti~ki pristup (V. Vukoti}, 1997).

Zna~i, ovaj pristup polazi od toga:

1. Svaki sistem ima snagu samoorganizacije ({to nije slu~aj kod mehanicisti~kog), snagu evolucije (sjetite se Hajekovog spontanog poretka). Samoorganizacija je najve}a snaga sistema!

2. Radi se o otvorenim sistemima i otvorenost je na~in njihove za{tite i njihova pokreta~ka snaga (K.Poper, 1982)
3. Haos, to je karakteristika svih dinami~kih sistema. "Red se ra|a iz haosa" ka`e Ilja Prigo`in (I.Prigo`in, 1986). Haos je intenzivna promjena strukture nekog sistema i rezultat stalnih promjena u sistemu.
4. Sinergija - zajedni~ki rad svih elemenata sistema. Sinergetski efekat poja~ava snagu sistema.

To zna~i, nova holisti~ka paradigma polazi od toga da su slo`enost, slu~ajnost, dinamika, haos i sinergija karakteristike samoreguliraju}eg sistema. To su sistemi koji raspola`u unutra{njom snagom i sposobno{}u da prelaze u novo stanje - nijesu okamenjeni! Taj prelaz u novo stanje dolazi potpuno nepredvidljivo, jer svaki sistem mo`e da bira izme|u vi{e alternativa, odnosno, kod samoreguliraju}ih sistema dolazi do spontane promjene strukture.

Ako i ekonomiju shvatimo u ovom smislu, onda bi elementi za novu ekonomsku paradigmu, na{e shvatanje ekonomske teorije i prakse, mogli biti, po mom mi{ljenju:

1. Ne postoji determinizam odnosa u ekonomiji i ekonomskom djelovanju;
2. Razmjena informacija sa okru`enjem je nova razvojna snaga;
3. Prelaskom ekonomskog sistema u novu fazu nastupaju nove okolnosti u kojima se on pona{a na druga~iji na~in;
4. Ekonomski sistemi te`e ka samoregulaciji i kad nastupi novo stanje ne daju se regulisati na stari na~in;
5. Ekonomski sistemi su kompleksni i time izra`avaju svoju razvijenost;
6. Informacija je klju~ni konstitutivni element ekonomskog sistema;
7. Nova ekonomska struktura tra`i i novi na~in predstavljanja - to je mre`na struktura.

Sa stanovi{ta prakti~nog rada, u ekonomiji i biznisu, novo shvatanje ekonomije posebno potencira zna~aj:

1. Nematerijalnih resursa;
2. Umrežavanje kao organizaciona struktura (W. Edvards Veming, 1999)

U većini udžbenika ekonomije, a i kod naših profesora, još uvijek dominira podjela faktora proizvodnje na: kapital, manuelni rad, sirovine. Ipak, to je već nedovoljno za shvatanje što su zapravo resursi u modernoj ekonomiji.

Nematerijalni resursi postaju sve važniji, a to su:

1. Informacija (shvaćena kao novo znanje)
2. Vrijeme
3. Prostor

Karakteristike informacije, kao resursa, su:

1. Informacija je neiscrpan resurs (suprotno, na primjer, nafti);
2. Trošenje ne uništava sadržaj informacije za razliku od sirovine;
3. Informacije, što se više dijele među korisnicima, postaju sve veći i važniji resurs;
4. Informacija se može koristiti istovremeno na više mjesta i od raznih korisnika;
5. Korištenje informacije traži malo energije i ne djeluje štetno na okolinu;
6. Ljudska sposobnost je jedino ograničenje u korištenju informacija.

Vrijeme, odnosno brzina, postaje presudan faktor. Sve se izražava u vremenskom trajanju. Tako je i novac vrijeme. Prostor se u modernoj ekonomiji shvata u dva pravca:

1. Proizvodnja sve manjih proizvoda (na primjer, kompjuter)
2. Približavanje kupcu

Sve ovo dovodi do novog trenda, u kome se prelazi sa stvari na odnose, sa rasta na razvoj, sa rada na znanje, proizvodnih resursa na informacije, sa lokalnog i regionalnog kriterija na svjetski kriterij, sa hijerarhijske strukture na mrežnu

strukturu, sa konkurencije na saradnju i me|uzavisnost.

Megatrendovi razvoja, nova ekonomska paradigma i novi teorijski tokovi su svakako, me|usobno povezani. Na prakti~nom nivou ovaj uticaj }e rezultirati jednim novim sistemom - preduzetni~ka ekonomija. Ja sam tu sintezu vidio i prije desetak godina i tako osnovao postdiplomske studije "Preduzetni~ka ekonomija". Tada sam to vi{e osje}ao, to su te takozvane kreativne intuicije, a sada to ve} postaju i racionalna obja{njenja.

Ja pod preduzetni~kom ekonomijom shvatam ekonomiju koja je u stalnom kretanju, stanju neravnote`e, stalnoj te`nji za novim ciljevima, ekonomija koja nije u ra{ljlama dr`avne regulative, ekonomiju u ~ijoj osnovi su i materijalni, ali i nematerijalni resursi, ekonomiju koja se ne prilago|ava samo okolini, ve} ima svoju kreaciju i mijenja tu okolinu. To je ekonomija koju pokre}e energija budu}nosti, odnosno, preduzetni~ka vizija i alternativa.

IV Crnogorska ekonomska {kola - kako dalje

Po~e}u sa paradoksom da je Crnogorska ekonomska {kola vi{e poznata izvan Crne Gore nego u Crnoj Gori. U predstavama ljudi sa strane Crnogorska ekonomska {kola se povezuje sa na{im postdiplomskim studijama i sa organizacijom tih studija, a ta predstava se upotpunjava i sa istupima na{ih kolega na pojedinim savjetovanjima u zemlji i inostranstvu.

Da li zaista postoji Crnogorska ekonomska {kola i, ako postoji, u ~emu se ona sastoji? Iako sam prije nekoliko godina sintagmu "crnogorska ekonomska {kola" koristio vi{e u marketin{ke svrhe, sada ve} smatram da i realno imamo jezgro te {kole, da postoji klica. To su prije svega studenti postdiplomskih studija - do sada njih 116, uklju~uju}i i teku}u generaciju. Od 82 studenta prve tri generacije, 74 su polo`ili sve

ispite, 25 je magistriralo, a oko 30 radi magistarske radove. Tu je i oko 50 magistara i doktora koji su odbranili svoje teze prije osnivanja "Preduzetni~ke ekonomije". Ne smijemo biti nepravedni i prema kolegama koji zavr{avaju studije na drugim Univerzitetima, a koji se uklju~uju u na{e aktivnosti.

Kad govorim {kola, onda ja tu ne mislim da smo mi neki bastion teorijske ekonomije, da smo ne{to novo uveli u ekonomsku nauku. Takve pretenzije su jo{ uvijek nerealne, a svi oni koji nam takve zahtjeve postavljaju, prije nego {to nas priznaju za {kolu, su vi{e lokalni pametari nego ozbiljni analiti~ari. Mi smo {kola jer se obu~avamo na konzizitentnim teorijskim osnovama na postdiplomskim studijama koji su priznati od svjetskih autoriteta na{e struke, {to smo na megatrendu savremene ekonomske prakse. Mi smo {kola zato {to sve vi{e mo`emo da komuniciramo sa svijetom, {to pobje|ujemo provincijski strah od razvijenijih podru~ja i velikih imena, {to vr{imo stru~an transfer znanja iz ekonomije u praksu. Uz sve to, prepoznatljivi smo po nagla{enom liberalnom stavu prema ekonomiji! {kola smo i zbog toga {to, ipak, funkcioni{emo, za na{e prilike neobi~no, kao mre`a. Ve} se pojavljujemo na jakim skupovima i u zemlji i u inostranstvu.

Kada sam uspostavljao studije "Preduzetni~ka ekonomija" namjera mi je bila da stvorim to novo jezgro ljudi radi novih poslova koji se i koji }e se u procesu tranzicije u Crnoj Gori pojaviti. Moram priznati da nisam imao cilj da bude {kola, ali sam vi{e mislio o tome da se postdiplomske studije, kao institucija, razvijaju. Me|utim, razvoj postdiplomskih studija je imao i taj akcelerativni uticaj na ukupno podru~je Crne Gore, i danas govorimo o grupi ljudi koji po na~inu razmi{ljanja postaju prepoznatljivi i koje i zato zovemo Crnogorska ekonomska {kola.

Za{to nas u Crnoj Gori jo{ uvijek ne do`ivljavaju kao {kolu? Bez obzira na ulogu nas nekolicine u sprovo|enju reforme ekonomskog sistema u Crnoj Gori, i ~injenice da ve}ina postdiplomaca zauzima va`na mjesta u mnogim institucijama, jo{ uvijek se na nas gleda sa nepovjerenjem, pogotovu od one grupe ekonomista teoreti~ara i prakti~ara koji u ovom

vremenu odolijevaju promjenama, gleda kao na grupu zalu|enu tr`i{tem, i ja se direktno okrivljujem da mlade ljude zara`avam prevazi|enom idejom XIX vijeka - idejom tr`i{ta. O~igledno je da se sve vi{e ulazi u sudar shvatanja ekonomije, u teorijskom i prakti~nom smislu. Taj sudar }e sa provo|enjem ekonomske reforme biti sve vidljiviji i izra`eniji. Na{ zadatak je da, kao nadiru}a {kola, iz tog sudara iza|emo sa novim znanjima, novim iskustvom i novim vizijama sopstvenog razvoja.

Dalji razvoj {kole podrazumijeva mnogo toga, {to i proizilazi iz razvoja teorije ekomske misli, megatrendova razvoja i ekonomske paradigme.

Prvo, na mentalnom planu da se napusti logika uobi~ajenog mi{ljenja u provinciji "da sam ja genije", da niko ni{ta ne zna sem ja i da se pobijedi malogra|ansko {epurenje nakon nekih novih saznanja, kontakata sa inostranstvom. Da li Vi primje}ujete da kad se vratite iz inostranstva, onda 2-3 dana, neko izdr`i i 10 dana, po~injete da imitirate stil zemlje odakle ste i do{li. @elja da nekog impresionirate nikada nije saveznik uspjehu. Ona je vi{e izraz nedovoljne kulture, katkada prostote. Stepen normalnog ljudskog pona{anja ljudi raste sa njihovim znanjem i ljudskim kvalitetom. I obrnuto, jer prazne ~inije najja~e zve~e! Opteretite sebe, ne sobom i svojom veli~inom, ve} stalnim radom i `eljom da {to vi{e znate.

Drugo, na kulturnom planu. Mi smo u klin~u izme|u prostote, koju imamo na svakom koraku, i potrebe da sa ljudima iz inostranstva, kojih je sve vi{e u Crnoj Gori, budemo na nivou univerzalne kulture. Moramo se izdizati iznad sredine i voditi ra~una o elementarnim normama pona{anja sa svima, pogotovo sa ljudima drugih kultura.

Tre}e, na poslovnom planu! Potrebno je mnogo vi{e li~ne hrabrosti i izboriti se za ugledniju poziciju. Upravljanje sopstvenom karijerom je najva`niji posao kojim se bavite! A to je mogu}e samo ako shvatite da je znanje najva`niji resurs za napredovanje! Sposobni ljudi nikada ne ostaju na dnu!

četvrto, na ljudskom planu. Nesebičnost, saradnja umjesto konkurencije, suzbijanje avarosti, ne `eljeti sve odmah i sad, poštovanje kolega, zahvalnost ljudima koji su Vam pomogli, držanje riječi. Zar nije rečeno da Hajekov spontani poredak i tržište traži visok stepen moralnosti?

Peto, na planu funkcionisanja mreže. O tome sam govorio na predavanju prošle (1998) godine. Shvatimo, jaki ste koliko je jaka mreža kojoj pripadate! Mreža nema vrhove, već jaka čvorovi! Ne tražite da budete centralni vrh, već da budete čvorovi - oslonac što većem broju ljudi iz mreže. Kad jednom ispadnete iz mreže, povratak je teško i moguće je samo na obodu mreže.

[esto, na planu sistema vrijednosti. Ne dozvolite da Vas zarobi sistem vrijednosti i način razmišljanja svakodnevnice. Pokušajte se izdignuti iznad mnogih predrasuda kojima robuje naša sredina. Ne prilagođavajte se!!! Mijenjajte se!!! To je preduzetnička ekonomija! Ako hoćete da se ponašate i radite kao većina ostalih, u čemu je Vaša osobenost, elitnost? Povećajte svoje interese i potrebe! Ne prepustite se inerciji!

Sedmo, na intelektualnom i stručnom planu. Da puno čitamo, da čitamo jake knjige, da većina od nas pročita fundamentalne knjige na kojima se zasniva naša škola. Čitajte filozofiju, psihologiju, biologiju i književna dijela, posebno nekolicine savremenih, crnogorskih pisaca, koji Vam otkrivaju mentalitet ovog područja.

Ja sam naveo literaturu ovog predavanja, ne da Vas fasciniram, već da Vam pružim dvije informacije:

1. To je moja lična biblioteka, mali dio, i sve te knjige imam, što znači da se mogu dobiti;
2. Da sam morao pročitati te knjige i ko zna još koliko drugih da bih Vam danas izložio nekoliko stvari koje će se mnogima učiniti jednostavnim!

Za onoga koji se ponaša kao da sve zna, jednostavnost je suviše bizarna, a za onoga koji joj prilazi sa kritičkom racionalnošću i sumnjom da je razumije, to

su no}ne more i neprekidno traganje. U tom i jeste razlika izme|u istinskih intelektualca i intelektualaca - obota (dosta znaju i ni{ta ne razumiju, nemaju unutra{nji napon za saznanjem).

Svi ovi elementi o kojima sam govorio nijesu neko prazno moralisanje, ve} potreba koja proizilazi iz holisti~kog pristupa stvarnosti. To zna~i da razvoj uklju~uje cjelinu odnosa, sve krakteristike `ivota i li~nosti, sve ono {to je u vezi sa su{tinom, umjesto mehanicisti~kog pristupa i nagla{avanja pojavnosti.

Da bi funkcionisali kao {kola, potrebno je da prihvatimo i nekoliko op{tih postulata koji se ti~u crnogorske ekonomije.

1. Napustiti predrasudu da je Crna Gora mala ("jedva 700.000 ljudi") i da se zbog toga mo`e lako izdr`avati (koliko ima npr. ~etvorolanih porodica koje, iako male, veoma te{ko se prehranjuju)? Veli~ina i mogu}nost izdr`avanja nekog podru~ja nemaju tako direktnu me|uzavisnost. "Mi imamo more, planine, energiju, turizam, ... A to su ogromni potencijali koji nijesu iskori{}eni". Ali, pitanje je za{to nijesu iskori{}eni? Za{to vjekovima nijesu iskori{}eni? To je pitanje za nas, ekonomiste; za na{u {kolu! Ono prvo je pri~a turisti~kih vodi~a.

Rije~ju, ne precjenjujte zna~aj materijalnih faktora razvoja. Nematerijalni faktori su, kao {to smo vidjeli, va`an dio nove ekonomske paradigme. Na{ naglasak je na nematerijalnim faktorima kao preduslovu iskori{}avanja postoje}ih materijalnih potencijala (znanje, informacije, kvalitet, na~in razmi{ljanja, kulturne norme).

2. Pove}anje standarda i kvaliteta `ivota u Crnoj Gori ne mo`e se obezbijediti pukim pove}anjem proizvodnje. Nama prvo treba tr`i{te. Trebaju nam nove preduzetni~ke ideje. To dalje zna~i da nas interesuje rezultat na{e aktivnosti a ne puko mjerenje te aktivnosti. Rezultat je mjera na{eg rada! Nikako dobre namjere! Svaki rad bez tr`i{no verifikovanih rezultata - spremnosti nekog da ga kupi - je uzaludan rad. Pitanje koje

mi rje{avamo jeste: kako obezbijediti novo tr`i{te? Tr`i{te je kriterijum efikasnosti svake odluke!

3. Crna Gora je suvi{e mala da bi bila zatvorena! Male zajednice se refleksno uvijek brane ve}im zatvaranjem. To je pogubno! Mali i zatvoreni prostor ne olak{ava razmjenu informacija, a to zaustavlja razvoj. Otvorenost je na~in odbrane Crne Gore, otvorenost shva}ena kao razmjena informacija sa okru`enjem, kao budnost na sve ono {to se de{ava u okru`enju. Me|utim, Crna Gora ne mo`e biti otvorena samo prema vani, ve} i unutra, sama prema sebi.
4. Crna Gora nije mala dr`ava. To je mikrodr`ava. Dok mala dr`ava na prvi pogled treba da ima funkcije kao velika dr`ava, mikrodr`ava to ne mora imati! Mikro dr`ave imaju sve prednosti kao i velike dr`ave. Da li Crnoj Gori trebaju sve institucije kao velikoj dr`avi: privredna komora, predstavni{tva, udru`enja,... Da li Crna Gora treba svoju vojsku? Od koga toliko mali broj mo`e da je odbrani? Da li Crnoj Gori treba velika Vlada? Da li }e Crnoj Gori uop{te kroz desetak godina trebati Vlada, ili se mo`e pre}i na sistem preduzetni~kog kabineta?

Crna Gora se mo`e razvijati samo ako tr`i{ni mehanizam bude va`niji od dr`ave i njene regulacije! Ukoliko je ekonomija ja~a od politike, {to bi zna~ilo da su velike kompanije ja~e od partija. To zna~i da Kejnsov pristup ne bi toliko bio podr`an od nas.

5. Graditi vi{e sistem slobodnog tr`i{ta nego socijalnog tr`i{ta. To zna~i da socijalu treba potpuno izbaciti iz ekonomije i mijenjati sistem vrijednosti po kome je dr`ava obavezna sve da nekom obezbje|uje za normalan `ivot. Mi imamo strah od korporativne dr`ave (vo|enje dr`ave kao korporacije), odnosno od dr`ave kao velikog preduzetnika (a pod motom da je to zbog socijalne pravde).
6. Transparentnost, shva}ena kao vladavina procedura i institucija, javnost rada, jednakost pred zakonom za sve. Samo se tako mo`e razbijati jo{ uvijek jaka plemenska svijest, ve}i zna~aj

personalnih, prijateljskih i ro|a~koh odnosa od odnosa institucija.

7. Izgradnja novog ekonomskog sistema je pretpostavka ekonomskog preobra`aja. Ekonomski sistem je skup zakona i institucija. Shodno novoj institucionalnoj ekonomiji, kao teorijskom pravcu u globalnim razmjerama, mi polazimo od toga da institucije presudno uti~u na pona{anje ljudi. Isto, treba graditi sistem koji funkcioni{e uz najmanje transakcione tro{kove.

Na{ dalji razvoj ja vidim kroz na{e institucionalno ja~anje.

1. Na{e jezgro su postdiplomske studije "Preduzetni~ka ekonomija". Mi smo sada na vrhuncu sa postoje}im programom. Shodno pravilu, kad ti jedan posao najbolje ide, zapo~ni drugi, ja sam pripremio novi koncept studija pod nazivom "Institucionalna ekonomija". To je jedna dalja internacionalizacija na{ih studija, ve}e uklju~ivanje inostranih profesora, odlazak na{ih studenata na praksu u inostranstvo; davanje magistarskih teza prije upisa, to jest da se prilikom upisa konkuri{e za temu. Predlo`io sam, uz konsulatciju nekoliko stranih profesora, oko 40 tema, sa ciljem da se naprave neka nova teorijska i prakti~na ~vori{ta koja bi u budu}nosti, po principu mre`e, vukla razvoj na{e {kole. Ovog puta otvorene su mogu}nosti za ve}e teorijske i istra`iva~ke programe.
2. Osnivanje novih institucija. Ja i saradnici osnovali smo i vodimo Centar za preduzetni{tvo i ISSP. To su dvije nove institucije koje nastaju kroz saradnju sa USAID-om. Mnogo va`nije od toga je da su te institucije dio Global Development Network koji se razvija pod vo|stvom Svjetske banke i uklju~uje 400 institucija iz ~itavog svijeta.
3. Odlasci u inostranstvo, sinhronizovano i ciljno;uz pripremu specijalizacije ovdje u Crnoj Gori, a ne po}i bez jasnog cilja {to se `eli posti}i za vrijeme boravka u inostranstvu.
4. U~e{e na me|unarodnim skupovima. Ve} imam nekoliko ljudi koji mogu kompetentno nastupati i vani. To moramo koristiti radi ukupnog imid`a.

5. Savez ekonomista Crne Gore - najbaza za razvoj naših ideja i dalje unapređenje PMB CG.
6. Saradnja sa raznim međunarodnim stručnim asocijacijama.

Dragi kolege,

Sticajem raznih okolnosti spontano sam preuzeo ulogu da strateški - misaono i organizaciono vodim našu školu i da budem njen inicijator. To je velika i teška obaveza, da ne kažem i hrabrost, ali me ispunjava zadovoljstvom kada znam da tako stvaram nešto novo, da stvorimo jednu mrežu koja će podići ugled struke kojom se bavimo i svakog od nas pojedinačno. Mi smo jedina struka u Crnoj Gori koja radi na svojoj teorijskoj i organizacijskoj profilaciji. Ova mreža je rezultat jednog ogromnog rada i strpljenja koje sam uložio i koje ulažem. To, svakako, ne bih mogao sam! Veći broj vas mi je u tome pomogao i pomaže. Ja vam se na tome zahvaljujem.

Nije lako stvarati mrežu! Stvarati ljude! Koliko je truda uloženo da se organizuje sve što se organizuje. To je kao što znate organizacija jedne male grupe ljudi sa mnom, motivisane entuzijazmom i željom da razvijamo ideju naše škole. Mi ne tražimo zahvalnost. Ali, tražimo da se to primjenjuje i zapaža od većeg broja ljudi iz mreže. To zapažanje je prvi uslov da većina vas pone da se uključe i da shvati da je sve to zajednički posao.

Na kraju, ja Vas ne želim ubjeđivati, ali Vam želim saopćiti: mi svi radimo na jednom problemu koji je važan za sve nas podjednako, a i za Crnu Goru. Zato se ne pitajte šta je Crna Gora uradila za Vas. Pitajte se samo šta ste Vi uradili za Crnu Goru. Preko ovog projekta svi zajedno možemo uraditi mnogo!

LITERATURA

1. D`on Majnard Kejns: "Op{ta teorija kamate, zaposlenosti i novca", Kultura, 1966
2. D`on Grej:"Liberalizam", CID, 1999.
3. Ludvig Von Mizes:"Liberalism, The classical Tradition", 1999. The foundation for economic education, South Brodway, USA
4. Ludvig won Mizes, Fridrih Hayek:" O slobodi tr`i{ta", Mate, Zagreb, 1991.
5. D`on Grej:"Hayek and Liberty", Oxford, 1984.
6. F. Hayek:"Road to selfdom", Oktoix, 1944
7. F. Hayek:"Constitution of liberty", Chicago, H.Regrery, 1940
8. Enrico Colombatto, predavanje na postdiplomskim studijama, Podgorica, 1999
9. I.Kang:"Kritike prakti~nog uma", Beograd, 1975
10. Dragan Laki}evi}:" Ogleđi o ustavu slobode", Nolit, Beograd, 1994
11. Milton Fridman:"Sloboda izbora",Global, Novi Sad, 1990
12. Adam Smit:"Istra`ivanje prirode bogatstva naroda", Vuk Karad`i}, 1974
13. D`.S.Mill:"O slobodi", Libertas, Beograd, 1976
14. F. Fukijama:"Kraj istorije i poslednji ~ovjek:", CID, 1996
15. R. Kenedy:"Uspjeh i kod velikih imperija:", CID, 1998
16. D. Henderman:"The Changing Fortunes of Economic Liberalisation:", IEX, London, O.Poper, 105
17. R. Kenedy:"Preparing for the twenty-first century", Hassper-Colins, 1993
18. Carlos Usabiada Ibanez:"The current state of Macroeconomics Leading thinkings in Concersation" (knjiga intervjuja sa 18 najpoznatijih svjetskih ekonomista), London, 1999.
19. David Simpson:"The end of macroeconomics", IEA, Hobart paper 126,1994.
20. Gregory Mankiw:"Macroeconomics", Harward University, 1999. (IV izdanje)
21. Kevin Dowd:"Private Money", IEA, Hobart paper 112, 1996.
22. "W. Ropke", Postdiplomske studije "Preduzetni~ka ekonomija" (Prevod), 1999.

23. Steve Henke: "Currency Board", Ekonomski institut, Beograd, 1990.
24. Steve Henke, @eljko Bogeti}: "Crnogorska marka", Podgorica, 1999.
25. Svetozar Pejovich: "The economics of property Rights - Toward a Theory of Comparative Systems", 1995.
26. Steve Pejovich: "Economic Analysis of Institutions and Systems", Kluwenp, 1995.
27. Mont Pelerin Society, Kan, 1994.
28. Mont pelerin Society, Potsdam, 1999.
29. Monetary Policy, KATO Institute, 1999.
30. Douglas Hourth: "The new institutional economics and thirs world development", London, 1995.
31. Geoffrey M. Hodgson: "Economics and Institutions", Policy Press, Cambridge, 1988.
32. Jeusen M.C. Meckling W.H. : "Right and Production Function", Journal of Business, Vol 52. No.4., 1979.
33. Aleksandra Jovanovi}: "Uvod u ekonomsku analizu prava", Beograd, 1998.
34. Henry Hazlitt: "The Foundation of Morality", New York, 1998.
35. Milton Fridman: "Kapitalizam i sloboda", Globus, Novi Sad, 1995.
36. John Naisbitht: "Megatrendovi razvoja", Globus, Novi Sad, 1987.
37. John Naisbitht: "Megatrends in Asia", 1988.
38. John Naisbitht: "Megatrends in 2000.", 1990.
39. Ilja Prigogine: "Novi savez", Novi Svijet, Zagreb, 1986.
40. Veselin Vukoti}: "Demokratizacija ekonomije - elementi za novu ekonomsku paradigmu", "Ekonomija i demokratija", IDN, Beograd, 1997.
41. Veselin Vukoti}: "Privatizacija", IDN, Beograd, 1993.
42. Karl Poper: "Otvoreno dru{tvo i njegovi neprijatelji", Bigz, 1992.
43. Edward Deming: "Nova ekonomska nauka", Grme~, Beograd, 1996.
44. M. Hammer: "Reengineering the corporation, a manifest for business revolution", HCP, New York, 1994.
45. Jamshid Gharajedaghi: "Systems Thinking - Managing Chaos and Complexity", Beograd, 1999.

46. H. Reyton Young: "Individual Strategy and Social Structure, an Evolutionary Theory of Institutions", Princeton University, 1998.
47. David Levine: "Subjectivity in Political Economy", London, 1998.
48. Stive Hoking: "Crne rupe vasseljene", Beograd, 1995.
49. Le Bon: "Psihologija gomila", Globus, Zagreb, 1986.
50. Justejn Gorder: "Sofiji u svet", Roman o istoriji filozofije, Centar za geopolitiku, Beograd, 1996.
51. Nikolaj Ber|ajev: "Filozofija nejednakosti", Mediteran, Oktoih, Budva, 1990.
52. Horman Barry: "Other Hayek's "Serfdom" revisited", IEA. London, 1984.
53. Stuart Wells: "Choosing the Future - the Power of Strategic Thinking", Butterworth - Heinemann, 1998.
54. D. Boaz, E. Craine: "Market Liberalism, a Paradigm for the 21th century", CATO Institute, Washington, DC., 1994.
55. Richard Koch: "The third Revolution", Oxford, 1998.
56. H. Feigenbaum and others: "Shrinking the State - the Political under pinnings of Privatisation", Cambridge University Press, 1999.
57. Amartua Seu: "Development as Freedom", New York, 1999.
58. R.E. Goodin: "The theory of Institutional Design", Cambridge, 1999.
59. L. Mises, F. Hayek: "O slobodnom tr`i{tu", MATE, Zagreb, 1998.
60. I.M. Krizner: "How Markets work", IEA, Hobart Paper No.133., 1997.
61. M. Novak: "Is there Third Way?", IEA, Choice in Welfare, No.46
62. A. Seldon: "The Dilemma of Democracy", IEA, Hobart Paper, No.136, 1998.
63. D. Horth: "Understanding the process of Economic Change", IEA, OP, 106, 1999.
64. M. Feldstein: "Democratic Values and Currency", IEA, OP, 1999.